

УДК 093“1494”
655.15(497.16 Цетиње)“1494”

doi: 10.19090/cit.2024.44.2-15
Оригинални научни рад

Октоих првогласник – 530 година од објављивања

Светлана Томин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност, Нови Сад
svetlana.tomin@ff.uns.ac.rs

Сажетак

Прва јужнословенска ћириличка штампарија радила је на Цетињу и у току свог кратког века објавила пет инкунабула: *Октоих првогласник*, *Октоих првогласник*, *Псалтир с пословањем*, *Требник* и *Четиоројеванђеље*. Зетски господар Ђурађ Црнојевић најзаслужнији је за њено оснивање, а управник штампарије и технички уредник био је јеромонах Макарије.

Октоих првогласник из штампе се појавио 4. јануара 1494, како је наведено у завршном запису. Реч је о књизи у којој се огледа висок квалитет рада Цетињске штампарије и за коју је речено да, као прва објављена ћириличка јужнословенска књига, представља најзначајнији споменик српскословенског штампарства. И у предговору и у поговору *Октоиха првогласника* истакнут је мотив Ђурђа Црнојевића да се објављивањем богослужбених књига очува вера и пружи отпор духовном поробљавању.

Кључне речи: Цетиње, штампарија, 1494, *Октоих првогласник*, Ђурађ Црнојевић, јеромонах Макарије, инкунабуле

Појава штампарства

„Како се идеја о штампарији и штампаној књизи родила – у Црној Гори?“ [...] требало би „видети Цетиње без људи и кућа, али са штампаријом, или осетити време страха, глади и безнађа, али с људима од племените европске духовности и нетипичне словенске радности, попут „во[ј]води зетскога“ Ђурђа Црнојевића и „мниха Макарија от Чрније Гори“ и [...] објаснити чињеницу да је та и таква штампарија, а не зна се о њој ништа, у том и таквом граду, који то уопште није био, без икаквог типографског искуства и у року краћем од четири године могла припремити, објавити и дистрибуирати серију од неколико (пет, шест, седам?) капиталних издања литургијске и књижевне провинијенције, која су не само својим изгледом, а прелепа су још увек, већ и дубоким значењима, која тек треба откривати, привлачила, одувек, свеопшту пажњу, потврђивала и потврдила највише уметничке, графичке, литерарне, историјске и лингвистичке захтеве свога времена.“¹

Познато је да је откриће штампарства означило нову епоху културне историје и започело ново поглавље европске цивилизације. Појава овог медија омогућила је много брже ширење информација које су одједном могле да стигну до великог броја људи. Пре појаве штампарства књиге су биле скупе, због ручног преписивања њихова израда трајала је дуго и биле су доступне само уском кругу црвених људи и владарске елите. Епохалан Гутенбергов проналазак технике штампања покретним словима представљао је праву оновремену информациону

¹ Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, четврта књига (други део). Од Горажда до Мркшине Цркве (XVI). (Београд, Мркшина Црква, допуне) (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске; Београд: Библиотека града Београда, 1992), 54.

револуцију,² која је усмерила „развој цивилизације у потпуно новом правцу“,³ тако да није случајно што за многе историчаре управо он означава прелаз између средњег века и новог доба. Бржом производњом књига и њиховом знатно већом бројношћу оне су постале јефтиније, утицале су на стварање читалачке публике и, што је веома важно, омогућиле су успон критичког читања. Будући да је штампарство омогућило „прву експлозију информација“ у дотадашњој историји човечанства, велики тиражи књига (Лутеров превод *Библије* на немачки језик имао је тираж од близу пола милиона примерака) отворили су врата демократизацији знања и успону науке.⁴ Посебно је важно да је овим омогућен приступ нарастајућем корпусу научног сазнања, које је, због велике доступности, постало отворено за проверу, а „нове идеје и информације у форми књиге лако прелазе границе градова и земаља“.⁵

Творац европског штампарства Јохан Гутенберг (Мајнц, пре 1400 – 3. фебруар 1468) отпочео је са штампањем књига 1445. године у родном граду. До средине 1455. објавио је чувену *Библију* у 42 реда, дело необичне типографске лепоте.⁶ Библија је штампана на латинском језику, латиницом готског типа, на 1280 страница у два ступца. Ускоро се штампарство проширило и на друге европске земље, тако да је до краја 15. века било основано преко 1000 штампарских радионица у више од 250 места.⁷

Гутенбергов изум појавио се средином 15. века, преломног доба у историји Европе, када се свет никада, још од потопа, није помео ни узвртео као тада, како стоји у једном писму.⁸ То је век у коме су рођени Еразмо, Леонардо да Винчи, Микелађело, дошло је до успона породице Медичи у Фиренци, али и до спаљивања Јана Хуса на ломачи 1415. и Јованке Орлеанке 1431. Настављен је такозвани стогодишњи рат, а 1455. почиње „Рат ружа“ између две најзначајније племићке породице – Ланкастер и Јорк – у Енглеској. Иван III Васиљевич, московски велики кнез, 1462. ујединио је више руских кнежевина и ослободио велика подручја од Татара. Средином 15. века многобројне португалске поморске експедиције путују по Атлантику и стижу до обала Африке. И на крају, 1492. године откривена је Америка.

Када се говори о 15. веку код Срба, кључни догађај је свакако пад Византије 1453. и урушавање читаве једне цивилизације, затим најезда ислама, која је (п)остала реалност у наредним столећима. Управо у време док се слагала Гутенбергова *Библија* (1453), султан Мехмед Освајач заузео је Цариград, а сам Гутенберг је, свестан растуће опасности, пре завршетка *Библије*, крајем 1454. објавио такозвани *Турски календар*, у којем позива хришћанску Европу на отпор Турцима. У тој књизи помиње се и сурови поход султана Мехмеда на Србију 1454.⁹ Пад Смедерева 1459. године означио је крај српске средњовековне државе. Исте године када је објављена *Библија* (1455) пало је Ново Брдо, главни српски привредни и рударски центар, поробљено је Косово, ускоро је пала и босанска краљевина (1463), затим последњи остатак Херцеговине,

² Hellmut E. Lehmann-Haupt, „Johannes Gutenberg“, преузето 2. фебруара 2024, <https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg>.

³ Гордана Стокић Симончић, *Књига и библиотеке код Срба у средњем веку* (Панчево: Градска библиотека, 2008), 47.

⁴ Жељко Вучковић, „Закључак или зашто је штампарство заувек преокренуло историју библиотека“, у *Библиотека кроз време. Прилози ојшшој историји библиотеке до 16. века* (Панчево: Градска библиотека Панчево; Београд: Филолошки факултет, 2017), 210.

⁵ Исто, 209.

⁶ Ђорђе Сп. Радојичић, „Јохан Гутенберг. Поводом прославе петстогодишњице проналаска штампе“, *Гласник Народне библиотеке* 3 и 4 (1940): I–VII.

⁷ Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, у *Пет векова српског штампарства* (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 105–106.

⁸ Љубомир Стојановић, *Српске повеље и писма*, I/1 (Београд; Ср. Карловци: Српска краљевска академија, 1929), 261–262.

⁹ Павле Ивић и Митар Пешикан, *Српско штампарство*, преузето 2. фебруара 2024, https://www.rastko.rs/isk/isk_09_c.html.

град Нови (данас Херцег Нови) 1481.¹⁰ Након ових догађаја, круг једне велике историје био је затворен, и у томе кругу, који ће одсад бити све ужи и мрачнији, почело се веровати у „последње време“, у страшно време у коме ће доћи до пропасти света.¹¹

Насупрот чињеници да је Гутенбергов изум у Европи означио зору новог дана, он је код Срба дошао у сумрак. „Прва домаћа штампарска преса стигла је у последњу слободну српску земљу, која је бројала, у буквалном смислу, такође своје последње дане“.¹² На самом крају 15. века Турци нису освојили још само планински део Зете, којим су управљали господари Иван Црнојевић и његов син Ђурађ.¹³ Доба оснивања штампарије на Цетињу заправо се подударило с почетком турске окупације. Примећено је да је закашњење од 40 година с којим је велико цивилизацијско достигнуће, штампарство, стигло у Црну Гору мање од онога с којим је у 19. веку стигла железница у Србију. „Али, фатално је било што тих 40 година покрива један од најтежих прелома у српској историји, онај чији је формални израз у губитку државне самосталности, а суштински у нестанку просперитета заснованог на рударству и трговини, у искорењивању друштвене и културне елите, деградирању цркве до положаја у коме није могла остваривати ранију културну мисију.“¹⁴

Изузетно је важно истаћи чињеницу да су, за разлику од појединих средина у којима је штампање сакралних књига намењених култу наилазило на известан отпор, у српске земље и у окриље Српске цркве оне продрле без икаквих озбиљнијих потреса.¹⁵ Заправо, уопште није случајно да су Срби „у приликама које су највише биле неприлике“ први међу православним народима широко прихватили штампану књигу и касније постали мост у њеном ширењу међу православним народима, прво Румунима, а потом и Русима.¹⁶ Јер, „оно што је за остатак Европе било питање напретка, за земље које су убрзано падале под османску власт било је питање егзистенције“.¹⁷

Цетињска штампарија

Проучаваоци се слажу да је за појаву прве јужнословенске ћирилске штампарије од пресудног значаја била Венеција, одакле су набављени штампарска преса и типографска опрема. У Венецији је, на прелому 15. у 16. век, радило око 150 штампарских преса.¹⁸ Тако је главни центар италијанског штампарства постао и главни ослонац прве ћириличке штампарије код Јужних Словена. У 16. и 17. веку, овај град биће важна инострана база српскословенског штампарства.

Не треба заборавити ни боравак Ивана Црнојевића у Италији, где се сигурно морао упознати са овим важним изумом и можда доћи на идеју да на Цетињу организује штампарију. Његов син и наследник на престолу, војвода зетски Ђурађ Црнојевић (1490–1496), имао је и

¹⁰ Исто.

¹¹ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку* (Београд: Просвета, 1975), 451.

¹² Жарко Војновић, „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва“, *Читалиште* 25 (2015): 64.

¹³ Ивић и Пешикан, *Српско штампарство*.

¹⁴ Сима Ђирковић, „Ћириличко штампарство и култура балканских Словена“, у *Пет вјекова Октоиха прве штампане ћириличке књиге на словенском југу* (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу [итд.], 1996), 17.

¹⁵ Мирослав Лазић, „Инкунабуле и палеотипи: српскословенске штампане књиге од краја 15. до средине 17. века“, у *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве*, II. Зборник радова са Међународног научног скупа (Београд: Свети Архиепископски Синод Српске Православне цркве; Православни богословски факултет, 2020), 326.

¹⁶ Лазар Чурчић, „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије“, *Зборник Машице српске за ликовне уметности* 27/28 (1991/1992): 211.

¹⁷ Војновић, „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва“: 64.

¹⁸ Ђирковић, „Ћириличко штампарство и култура балканских Словена“, 16.

породичне везе са Венецијом, будући ожењен Елизабетом Ерицо, из млетачке властелинске породице. Упамћен као велики љубитељ књиге, Ђурађ је наставио просветитељску делатност свог оца, задуживши потоња поколења оснивањем прве ћириличке штампарије на Балкану, у којој је био покровитељ, мецена, али и активни учесник у раду на настанку првих инкунабула.¹⁹

У литератури се Ђурђева штампарија најчешће назива Црнојевићка штампарија и Цетињска штампарија, мада је сасвим разложно и њено везивање за Макаријево име.²⁰ Први ћирилички штампар на јужнословенском простору, који је у овој штампарији објављивао српскословенске књиге, био је Макарије (око 1463 – после 1533)²¹. Може се рећи да је он био приређивач за штампу, односно технички уредник цетињских инкунабула,²² односно управник штампарије, одговоран за сав комплекс техничких питања, почев од израде слова.²³ Највероватније је штампарску вештину претходно савладао у Венецији,²⁴ можда код Которанина Андрије Палташића.²⁵

Данашња наука стоји на становишту да је штампарија започела са радом 1493. године и да се налазила на Цетињу, како је наведено у поговору цетињског *Псалтира*. Штампарија је престала са радом 1496. године када је, пред турском најездом, Ђурађ Црнојевић био принуђен да напусти Цетиње и уточиште пронађе у Италији. Макарије се, десетак година касније, обрео у Влашкој, где се појављује у улози штампара првих влашких књига – *Служабника* (1508), *Окшоиха* (1510) и *Четворојеванђеља* (1512).

У сваком случају, Цетињска штампарија јесте прва јужнословенска ћириличка штампарија, а друга је по реду ћириличка штампарија у Европи. Прве ћириличке инкунабуле издао је Швајполт Фјол у Кракову, између 1491. и 1493. руском редакцијом старословенског језика, а пре њих штампана је прва словенска књига, глагољски *Мисал* из 1483, није са сигурношћу утврђено где.²⁶

Веома обимна литература везана је за делатност Цетињске штампарије, а највише расправе у науци било је око године њеног оснивања и места где је радила. Посебно је питање о броју издања ове штампарије, о којима је писано почев од 1753. године.²⁷ Сачуваним примерцима до данас је потврђено постојање четири цетињске инкунабуле, које су све биле богослужбеног карактера: *Окшоих првогласник*, *Окшоих петогласник*, *Псалтир* и *Молишвеник (Требник)*, док је пета, *Четворојеванђеље*, позната само по сачуваном рукописном препису. Реч је о *Буђановачком четворојеванђељу*, које је преписао презвитер Вук у Срему, у Буђановцима 1548, како је навео у запису.²⁸ Уз историјат библиографског регистровања издања Штампарије Црнојевића,

¹⁹ Јасмина Грковић Мејџор, „Предговор“, у *Ђурађ Црнојевић, јеромонах Макарије, Окшоих првогласник*, превод и предговор Јасмина Грковић Мејџор (Цетиње: „Обод“, 1996), 10.

²⁰ Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књијама XV, XVI и XVII столећа*, прва књига „Мних Макарије от Чрније Гори“ (XV–XVI) (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1988), 219–220.

²¹ Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, 137. О Макарију видети: Ивана Иванић и Светлана Томин, „Јеромонах Макарије, цетињски и влашки штампар – питање идентитета“, *Зборник Машице српске за књижевност и језик* 70, свеска 2 (2022): 371–397.

²² Лазар Чурчић, „Удео јеромонаха Макарија у штампању цетињских инкунабула“, у *Пет вјекова окшоих прве штампарије ћириличке књије на словенском јују*, радови са међународног научног скупа (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу [итд.], 1996), 133–138.

²³ Евгениј Љвович Немировски, *Окшоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1494* (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Ljubljana: Sankarjeva založba, 1987), 60.

²⁴ Đorđe Sp. Radojičić, „Makarije „od Crne Gore““, и *Biografsko-bibliografski leksikon jugoslovenskih pisaca (ogledna sveska)* (Novi Sad: Matica srpska, 1962), 15.

²⁵ Евгениј Љвович Немировски, *Црногорска библиографија*, том 1, књига 1. Издања Ђурђа Црнојевића 1494–1496 (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1989), 62.

²⁶ Грковић Мејџор, „Предговор“, 10.

²⁷ Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књијама XV, XVI и XVII столећа*, прва књига „Мних Макарије от Чрније Гори“.

²⁸ Светлана Томин, *Где је Буђановачко јеванђеље? Порекло и судбина једне рукописне књије* (Нови Сад: Академска књига, 2021).

Томин С. „Октоих првогласник – 530 година од објављивања“, 2–15

према радовима В. С. Сопикова, П. И. Кепена, Л. Мушицког, П. Ј. Шафарика, П. М. Стројева, И. П. Каратајева, Љ. Стојановића и других, постоје њихови описи, као и сводни каталог, уз анализу графике и водених знакова.²⁹

Као особеност цетињских инкунабула уочена је њихова ослоњеност на словенску рукописну традицију и истовремено на тековине ренесансе (нарочито у орнаментици), као и висок технички квалитет.³⁰ У домену украса сусрећу се и преплићу источна и западна струјања, с једне стране рукописно српскословенско наслеђе и, с друге, готско-ренесансна и ренесансна традиција.³¹ Када је реч о језику, он је доследно српскословенски и одликовао се екавизмом, што је обележје ондашњег српског црквеног и књижевног језика које се одржало до краја његове употребе, негде до половине 18. века.³² „У ортографском погледу, цетињске инкунабуле одликује послересавски једнојеровски правопис, у којем се прожимају рашка и ресавска традиција. Језик у књигама је српскословенски, тј. српска редакција старословенског језика, изговор јата био је екавски, јединствен на целој територији под јурисдикцијом Српске православне цркве, без обзира на рефлексе овога гласа у дијалекатској бази.“³³

Није познато у ком тиражу су биле штампане цетињске књиге. Колико је примерака сачувано? За разлику од *Октоиха првогласника*, који се сачувао у 108 примерака и фрагмената, као и *Псалтира с пословољем*, од којег се помиње 39,³⁴ и *Октоих њепогласник* и *Требник* до нас су дошли у малом броју примерака. Од *Октоиха њепогласника* зна се за 9 фрагмената, а од *Требника* за 7.³⁵ Као што је поменуто, од *Четијоројеванђеља* до данас није пронађен ниједан лист.

Као особину старих штампаних књига Боривоје Маринковић издвојио је чињеницу да су оне често биле преписиване.³⁶ Књиге из штампарије Црнојевића рано су почеле да служе преписивачима као добар и поуздан „извод“,³⁷ код савременика су биле необично цењене како због лепоте слова тако и због поузданости текста.³⁸ Да је цетињски *Октоих првогласник* био преписан 1518. године сведочи запис на рукописном *Октоиху првогласнику*, који припада Пећкој патријаршији.³⁹

Сла писа от Чрнојевиќа извода лѣта .џкџ. м(а)рта .џї.⁴⁰

²⁹ Немировски, *Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1494*; Немировски, *Црногорска библиографија 1494–1994. Издања Ђурђа Црнојевића*; Евгениј Љвович Немировски, „Сводный каталог изданий Джурджа Црноевича“, у *Црнојевића шtamпарија и старо шtamпарство*, радови са научног скупа (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, 1994), 23–31; Евгениј Љвович Немировски, *Почеци шtamпарства у Црној Гори (1492–1496)* том I (Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1996).

³⁰ Митар Пешикан, *Пет вјекова Октоиха Црнојевића* (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, 1994), непагинирано.

³¹ Грковић Мејџор, „Предговор“, 17.

³² Александар Младеновић, „Екавизам наших старих штампаних књига“, у *Пет вјекова октоиха прве шtamпане књиге на словенском југу*, радови са међународног научног скупа (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу [итд.], 1996), 49, 53.

³³ Грковић Мејџор, „Предговор“, 19.

³⁴ Evgenij Lj. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band I, Inkunabulen (Baden-Baden: „Valentin Koerner“, 1996), 167–217, 225–243.

³⁵ Isto, 219–224, 245–253.

³⁶ Боривоје Маринковић, *Опегди о старом српском шtamпарству (преговори из серије од пет књига о нашем ћириличком шtamпарству, шtamпарима и књигама у XV, XVI и XVII столећу)* (Нови Сад: Дневник, 2007), 147. Преглед је сачинио по штампаријама: Цетиње, Горажде, Божидар и Вићенцо Вуковић, Милешева, Мркшина Црква, Јеролим Загуровић, стр. 158–176, 190–192, 199–200.

³⁷ Ђорђе Сп. Радојичић, „О штампарији Црнојевића“, *Гласник Скойској научној друштва* XIX (11) књ. 133 (1938): 133.

³⁸ Аноним, „„Октоих“ из 1494. године био је прва српска штампана књига“, *Ново време* II, број 219 (18. јануар 1942): 6.

³⁹ Дејан Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига XV–XVII века* (Београд: САНУ, 1958), 183.

⁴⁰ Владимир Мошин, „Рукописи Пећке патријаршије“. Посебан отисак из *Старина Косова и Мешође* IV–V (1971): 74.

Ова књига послужила је и као предлогак јеромонаху Сави, који ју је преписао, опонашајући при том не само текст него и изглед књиге, блок текста, наслове и иницијале.⁴¹ Препис је настао у манастиру Светог Николе, у Бањи код Прибоја 1535. године.⁴² Постоје и старе штампане књиге које су допуњаване рукописним уметцима, уместо листова који недостају. Управо такав случај је *Октоих првогласник* из Библиотеке Матице српске, којем су додати рукописни листови, јер је примерак био непотпун.⁴³

Поред *Октоиха првогласника* и *Четиоројеванђеља* преписиване су и друге цетињске инкунабуле. Забележено је да је и лепота њихових слова била веома цењена. О томе сведочи молба дубровачког канцелара Луке Примојевића из 1514. године дубровачком Сенату за дозволу да оснује штампарију за штампање књига „српским писменима како их употребљавају српски калуђери у својим црквама, истим словима којима су били њочели да штампашу Црнојевићи, а штампа им је била свугде хваљена и уважена“,⁴⁴ односно „словима каква су била употребљавана код ‘калуђера рашке вере у њиховим црквама’ [...] као у Црнојевића штампарији, ‘која сви хвале и цене’“.⁴⁵ И поред добијене дозволе, није дошло до оснивања штампарије у Дубровнику.⁴⁶ Остало је зато забележено да су појединци Дубровчани „по пределима Србије“ продавали књиге у српском језику и писму (in littera et idiomate serviano).⁴⁷ Занимљиво је да је Јеролим Загуровић, католик и которски племић, на почетку свог рада на штампању српских књига 1570. године истицао своје сродство са Црнојевићима, свакако да би стекао поверење.⁴⁸

Словима цетињске штампарије био је одушевљен Шафарик, који је предложио кнезу Милошу Обреновићу да се, приликом оснивања Државне штампарије, за црквене књиге израде слова попут оних која су се употребљавала на Цетињу. Кнез је, међутим, слова набавио из Русије, али је зато Шафарик за издања старих рукописа дао да се изрежу слова која су била једнака првој, Цетињској штампарији.⁴⁹ И илустрације цетињских књига послужиле су као узор за издање *Псалтира* из 1557. године, из друге Милешевске штампарије,⁵⁰ као и за иницијале ренесансног типа у квадратним или правоуганим оквирима у књигама штампаним у Грачаници, Београду и Мркшиној цркви.⁵¹

⁴¹ Катарина Мано-Зиси, „Преписивачка делатност у Полињу прве половине XVI века“, *Археографски прилози* 16 (1994): 312.

⁴² Исто.

⁴³ Опис, са основним библиографским подацима о издању: Душица Грбић, Ксенија Минчић Обрадовић и Катица Шкорић, *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске* (Нови Сад: Матица српска, 1994), 23–24.

⁴⁴ Чурчић, „Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије“: 186.

⁴⁵ Јасмина Грковић Мејџор и Виктор Савић, „Српски молитвеник из 1512“, у *Српски молитвеник. Споменница Милану Решетару 1512–1942–2012* (Београд: Српска академија наука и уметности; Фонд „Ђорђе Зечевић“ за унапређење и заштиту ћириличног писма, 2016), 117.

⁴⁶ Немировски, *Почеци штампарије у Црној Гори (1492–1496)*, 14.

⁴⁷ Мирослав Пантић, „Поздравна ријеч“, у *Пет вјекова октоиха прве штампане књиге на словенском југу*, радови са међународног научног скупа (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу [итд.], 1996), 13.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Аноним, „Четири и по столећа „Октоиха“, *Обнова* 534 (2. април 1943): 4.

⁵⁰ Ђорђе Сп. Радојичић, „Извештај о путу у манастир св. Тројице код Пљеваља и у манастир Љубостињу“, *Гласник САН I*, св. 1–2 (1949): 225.

⁵¹ Сретен Петковић, „Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између Истока и Запада“, у *Црнојевића штампарија и старо штампариство*, радови са научног скупа (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности; Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђорђе Црнојевић“; Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, 1994), 70.

Октоих првогласник

Јужнословенско ћирилично штампарство започиње *Октоихом првогласником*, а датум његовог појављивања из штампе јесте 4. јануар 1494. године. Будући да је реч о књизи чије се духовне песме свакодневно поју у цркви, о литератури која обухвата и излаже православну теологију, сасвим је разумљиво због чега је изабран управо *Октоих*.⁵² С правом се о појави ове јединствене молитвене и појачке књиге говори као о изузетном историјском, културолошком и уметничком чину⁵³ и истиче да „октоих првогласник представља најзначајнији споменик српскословенског штампарства“.⁵⁴

Октоих је врста књиге неопходна за православно богослужење. Садржи црквене песме за сваки дан у седмици груписане по гласовима којих има осам. Круг за све дане једне седмице поје се у једном од осам гласова. Свих осам гласова отпоје се за осам седмица.⁵⁵ Састављање Октоиха приписује се Јовану Дамаскину, иако он није био први састављач овог химнографског зборника, него његов реформатор и састављач служби на васкрсне дане.⁵⁶ Октоих су на старословенски језик могли да преведу још Ћирило и Методије.

Поред своје незамењиве богослужбене улоге, Октоих поседује и и ненадмашну поетску и богословску лепоту песама.⁵⁷ Среће се у више форми: у потпуном *Октоиху* заступљене су службе за све дане у седмици, сврстане у свих осам гласова. Из практичних разлога такви октоиси подељени су у две књиге, *Октоих првогласник* (садржи гласове од 1 до 4) и *Октоих њепогласник* (садржи гласове од 5 до 8); *Октоих васкрсни* садржи службе сврстане према „гласовима“, и то само за васкрсно богослужење (субота вече – недеља јутро); *Октоих изборни* садржи избор појединих целина које су сврстане по врстама и гласовима; *Октоих скраћени (седмични)* садржи службе за сваки дан у седмици, али на такав начин да службе свакога дана мењају глас.⁵⁸

Цетињски *Октоих првогласник* спада у врсту потпуног октоиха са службама за све дане у недељи, који се назива и параклитик. Његово штампање започето је најкасније 1493. године, а израдили су га „за једну годину осам људи“, како је наведено у завршном запису, који садржи и датум окончања рада на књизи.⁵⁹

Октоих првогласник има 370 листова, штампан је у црној и црвеној боји, у фолио формату, са 30 редова у ступцу. Сигнатура је ћириличка, на почетку и на крају свешчица.⁶⁰ Од ликовнографичких елемената заступљене су три заставице, издваја се она са представом грба Црнојевића, у виду двоглавог орла. Осим заставица, присутан је и мањи број преплетених уоквирених иницијала. Као и у рукописима, за рашчлањавање већих текстуалних целина попут дана у недељи и гласова, коришћено је богато изрезбарено лигатурно насловно писмо.⁶¹

Како сведочи један од најзначајнијих проучавалаца старих штампаних књига, Ђорђе Сп. Радојичић, на *Октоих првогласник* у науци је први скренуо пажњу Ј. Х. Енгел, који је 1801.

⁵² Грковић Мејџор, „Предговор“, 16.

⁵³ Даница Петровић, „Осмогласник – основни појачки зборник у српској православној традицији“, у *Пет вјекова октоиха прве шtamпaне књиге на словенском југу*, радови са међународног научног скупа (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу [итд.], 1996), 105.

⁵⁴ Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, 158.

⁵⁵ Катарина Мано-Зиси, *Кашалот Први век српског шtamпaрства. 500 година од прве ћириличке књиге шtamпaне на српско-словенском језику 1494–1597* (Београд: Народна библиотека Србије, 1994), непагинирано.

⁵⁶ Грковић-Мејџор, „Предговор“, 32.

⁵⁷ Станимир Јакшић, „Седмични октоих у богослужбеној пракси цркве и монашком молитвословљу“, у *Минеји. Октоиси. Триоди* (Нови Сад: Матица српска, 1996), 123.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, 155.

⁶⁰ Исто, 155, опис 155–158.

⁶¹ Лазић, „Инкунабуле и палеотипи: српскословенске штампане књиге од краја 15. до средине 17. века“, 328.

објавио извод из Карамановог рукописа *Identità della lingua litterale slava* (из 1753 год.).⁶² Историјат помена *Окѡиха ѓрвоїласника* могућно је пратити почев од Енгела, преко Добровског, Карамана, Сопикова, Кепена, Мушицког, Шафарика, Сакцинског, Вука Карацића, Каратаева, Руварца, Јагића, Ровинског, Милићевића, Пикоа, Љубомира Стојановића, Вуксана и других.⁶³ За текстолошку анализу ове инкунабуле, уз осврт на њене типографске и графичке особености, нарочито је заслужан Ватрослав Јагић.⁶⁴ И савремени истраживачи дали су свој допринос бољем познавању *Окѡиха ѓрвоїласника*, тако да је објављено фототипско издање,⁶⁵ као и превод овог дела.⁶⁶

У вези са мотивима за издавање *Окѡиха ѓрвоїласника* нарочито је важна анализа његових предговора и поговора, за које је речено да представљају прве српске оригиналне текстове који су штампани.⁶⁷ Они се јављају као посебни књижевни жанрови, наслеђени из средњовековне рукописне традиције. Структуру ових „пратећих текстова“ у старим штампаним књигама одликује извесна правилност, која се одражава у следећем: теолошки увод са инвокацијом, део о књизи и ауторима, аутобиографска белешка издавача и штампара, затим импресум и датација, са колофоном (завршним записом).⁶⁸ У сваком случају, аутор (или аутори) саопштавају све најважније чињенице у вези са књигом коју штампају, уз обавезно коришћење устаљених књижевних топоса.⁶⁹ Садржински, ова дела сведоче да су „први српски издавачи, од Цетиња, преко Горажда, до Венеције и Београда, проговорили [...] о својим подухватима јасно, откривајући своју мотивацију и начин свог бављења књигом, и то у текстовима често литерарног карактера“.⁷⁰

Око ауторства предговора и поговора цетињских инкунабула (предговор и поговор *Окѡиха ѓрвоїласника*, поговор *Псалѡира с ѓоследовањем*) не постоји сагласност, наводи се да их је саставио Ђураћ,⁷¹ јеромонах Макарије⁷² или „творци цетињских инкунабула, Ђураћ Црнојевић и Макарије“.⁷³ Прецизнија формулација јесте да је предговор *Окѡиху ѓрвоїласнику* написан „у име Ђурђа Црнојевића“.⁷⁴ Када је реч о поговору *Окѡиху ѓрвоїласнику*, као аутори наведени су Ђураћ Црнојевић и мних Макарије⁷⁵ или: „можда Макарије, можда лично Ђураћ“.⁷⁶ Идентитетско питање изузетно је сложено будући да ауторско приповедање, односно искази у првом лицу, не

⁶² Радојичић, „О штампарији Црнојевића“: 134.

⁶³ Исто, 134–146, 156–161, 165–166.

⁶⁴ Мирослав Лазић, „Рано српско ћирилично штампарство у научном опусу Ватрослава Јагића“, у *Сјоменица Ватрославу Јагићу (1923–2023)* (у штампи).

⁶⁵ *Окѡих ѓрвоїласник Ђурђа Црнојевића из 1494*. (Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Ljubljana: Sankarjeva založba, 1987).

⁶⁶ Ђураћ Црнојевић и јеромонах Макарије, *Окѡих ѓрвоїласник*, I, II, превод и предговор Јасмина Грковић Мејџор (Цетиње: „Обод“, 1996).

⁶⁷ Ђорђе Сп. Радојичић, „О натпису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним утицајима Запада и Истока у Дукљи“, у *Творци и дела старе српске књижевности* (Титоград: Графички завод, 1963), 283.

⁶⁸ Надежда Синдик, *Смерени свешћеник мних Макарије оћ Чрније јори* (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, 1995), 5–6.

⁶⁹ Надежда Синдик, „Значај старих предговора и поговора за књижевну историју“, у *Црнојевића шћампарија и старе шћампартство*, радови са научног скупа (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“; Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, 1994), 52–53.

⁷⁰ Војновић, „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва“: 69.

⁷¹ Немировски, *Окѡих ѓрвоїласник Ђурђа Црнојевића из 1494*, 8.

⁷² Радојичић, „О натпису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним утицајима запада и истока у Дукљи“, 283.

⁷³ Грковић Мејџор, „Предговор“, 20.

⁷⁴ Немировски, *Окѡих ѓрвоїласник Ђурђа Црнојевића из 1494*, 60.

⁷⁵ Милорад Павић, *Стари српски зајиси и наћѡиси* (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1986), 126–127.

⁷⁶ Димитрије Богдановић, „Црнојевића штампарија“, у *Историја Црне Горе*, књ. 2, том 2 (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970), 404.

морају да значе да су они заиста производ тог лица.⁷⁷ Због тога је сасвим разложно закључити да додатни текстови представљају „извесну стилизацију од стране ученијег приређивача, чији глас чујемо у секундарном тексту; у најмању руку, ради се о извесном сарадничству“.⁷⁸

„Бог, коме се клањамо у Тројици, благоизволи испунити своју цркву разним књигама. Видев, ја, у Христу Богу правоверни, Богом чувани господин Ђурађ Црнојевић, да цркве немају светих књига, због грехова наших, пљачком и уништавањем агаренских чеда, настојах предано, Светим духом надахнут и љубављу према божанственим цркавама и написах ову душеспасну књигу Осмогласник да се у песмама слави трисунчано Божанство коме се у јединству клањамо. А молим младе, врснике и старе, оне који читају, поју или преписују, да, љубави Христове ради, исправљају, а да нас, пак, који смо се у овом делу од срца трудили благослове. Да, скупа славећи Оца, из којег је све, Сина, којим је све, Светога духа, од којег је све, овде задобијемо милост, а тамо се озаримо њеном [Тројичном] светлошћу. Амин. По заповести господара ми Ђурђа Црнојевића, ја, Христов слуга, свештеноинок Макарије, рукоделисах ово при преосвећеном митрополиту зетском, кир Вавили, године 7001, круг сунца 1, луне 9.“⁷⁹

Предговор *Окшоиху ѿрвојласнику*

[...] „Видев ја, у Христу Богу правоверни и Богом чувани војвода Зете господин Ђурађ Црнојевић, несташницу светих књига, пљачком и уништавањем агаренских чеда, настојах предано, надахнут Светим духом, и саставих форме на којима за једну годину осам људи заврши октоих од четири гласа, да се славослови Бог који нас оснажи. Трудих се о овом и рукоделисах ово, смерни свештеник монах Макарије од Црне Горе. По заповести господара ми Ђурђа Црнојевића, при свеосвећеном архиепископу зетском митрополиту кир Вавили. Зато се старцима као очевима, врсницима као браћи, младима као чедима, који читају, поју или преписују, молим и покољења дотичем ако не руком, оно речју, да, Христове љубави ради, исправљају, а нас, који се усрдно о овом трудисмо, да благослове. Да и ви задобијете оно што Валам [каза] Израилу: „Благословени који те благосиљају и проклети који те куну“ и „Ходите, благословени Оца мога, наследите припремљено вам царство“. У њему да скупа живимо, славећи Оца, Сина и Светога духа. Сврши се ова књига од постанка света године 7002, а од рођења Христова хиљаду 494, круг сунца 2, месеца 10, индиктион 11, темелион 12, јепакте прве, златни број 12, месеца јануара, 4. дан“.⁸⁰

Поговор *Окшоиху ѿрвојласнику*

Садржај ових текстова указује на саму суштину мисије штампарства: да буде у функцији одржавања духовне и етничке самосвести и, кроз очување православне вере и цркве, отпор духовном поробљавању.⁸¹ Велика заслуга Ђурђа Црнојевића управо и јесте у намери да се у тешким

⁷⁷ Војновић, „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетка српског издаваштва“: 68.

⁷⁸ Исто, 69.

⁷⁹ Ђурађ Црнојевић и јеромонах Макарије, *Окшоих ѿрвојласник*, I, превод и предговор Јасмина Грковић Мејџор (Цетиње: „Обод“ 1996), 45–46. Издање предговора: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и нађисии* I (Београд: Српска академија наука и уметности; Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1982) (фототипско издање), број 381, 116–117. Транскрипција: Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, 219; Транскрипција и превод предговора: Синдик, *Смерни свештеник мних Макарије ош Чрније јори*, 33–35; Надежда Синдик, *Издавачи, штампари, ѿрејисивачи* (Цетиње: Обод, 1996), 15–17.

⁸⁰ Ђурађ Црнојевић и јеромонах Макарије, *Окшоих ѿрвојласник*, II, превод и предговор Јасмина Грковић Мејџор (Цетиње: „Обод“ 1996), 390–391. Видети и: Павић, *Стари српски записи и нађисии*, 126–127. Транскрипција: Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, 219.

⁸¹ Ивић и Пешикан, *Српско штампарство*.

времелима „духовном снагом одупре непријатељу који покорава све земаљско“, као што су, на свој начин, чинили и његови претходници у Србији, деспот Стефан Лазаревић и деспот Ђурађ Бранковић, а истим духом били су вођени и писци и преписивачи током петнаестог века.⁸²

У поговору се понавља исказ из предговора о мотивима Ђурђа Црнојевића да оснује штампарију. Сасвим у складу са српском средњовековном идеологијом, оличеном у владарским програмима Немањића, у оквиру којих је једна од најузвишенијих дужности владара била старање о црквама и манастирима, Ђурађ је себе представио као заштитника хришћанске вере.⁸³ У тексту је, поред помињања библијских личности и драгоцених информација о дужини трајања штампања, броју људи који су радили у штампарији, присутно и обраћање читаоцима да „исправљају“ грешке, што је у маниру средњовековних записа.

Свакако као последица тешких историјских прилика, и у предговорима и у поговорима србуља уочава се есхатолошка перспектива, односно снажно „осећање последњих времена које је то јаче што се историјско клупко одмотава крвавије, као у црнојевићко доба“.⁸⁴ Долазак „последњих времена“ и ишчекивање пропасти света било је присутно у свести средњовековних људи, али се посебно интензивирало како се приближавао крај петнаестог века. Веровало се, наиме да ће он наступити када се наврши 7000 година од његовог настанка, што одговара 1492. години после Христа. Према таквом рачунању, сваком дану божијег стварања света одговарала би по једна хиљада година људске историје, тако да ће након седам дана, односно седам хиљада година, доћи до краја света.

Турско освајање које је баш тада наступило сигурно је снажно појачало осећање последњих времена. У оваквим околностима Ђурађ је био принуђен да избегне у Венецију крајем 1496. године и то означава и престанак рада штампарије. Њена даља судбина није позната. Ђурађ није поменуо штампарију у свом тестаменту из 1499, који је написао у форми опроштајног писма жени Елизабети, са упутствима како да поступи са његовом имовином.⁸⁵ Према једном наводу, штампарија се налазила на Цетињу све до 1692, односно до рушења Цетињског манастира. Манастир су минирали Венецијанци, које је у њему претходно опколила турска војска. Постигнут је договор и они су га напустили, али је у експлозији са манастиром страдала и штампарија.⁸⁶

Мисија штампања православних књига, на срећу, није се завршила престанком рада Цетињске штампарије. Упркос веома неповољним приликама, штампарство је успело да пронађе нове ослободитеље. Тако је Макарије своју делатност наставио у Влашкој, штампајући православне црквене књиге бугарском редакцијом, каква је тамо била у употреби. „Ове изванредне књиге показују јасне везе са цетињском штампом и имале су велики утицај, не само у румунском него и у каснијем српском штампарству. С њима је почела плодна симбиоза српске и румунске штампе, која ће добити нови импулс каснијим сељењем штампарије из Горажда у Румунију и која представља једну од низа светлих страница у историји српско-румунских културних и духовних веза.“⁸⁷

Почев од 1519. године може се говорити о два смера којима је штампарство кренуло, један је везан за Венецију, где је радила штампарија Божидара Вуковића, касније његовог сина Вићенца и других. Исте године ту је започело и штампање *Служабника* браће Љубавић, затим је

⁸² Грковић Мејџор, „Предговор“, 11.

⁸³ Лазић, „Инкунабуле и палеотипи: српскословенске штампане књиге од краја 15. до средине 17. века“, 327.

⁸⁴ Војновић, „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва“, 64, 66.

⁸⁵ Милош Милошевић, „Тестамент Ђурђа Црнојевића“, у *Пет вјекова Октоиха – прве шtamпaнe ћириличке књиге на словенском југу* (Подгорица: Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу [итд.], 1996), 143–149; Видети и: Miloš Milošević, *Testament Đurđa Crnojevića, Kritičko izdanje sa komentarom* (Podgorica: YUGRA-FIC; Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1994).

⁸⁶ Radoslav Raspopović, *Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast*, preuzeto 2. februara 2024, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/crnojevici/arhivski_dokument_o_sudbini_stamparije_crnojevica_nakon_pada_zete_pod_tursku_vlast_r_raspopovic.html.

⁸⁷ Ивић и Пешикан, *Српско шtamпaрство*.

њихова штампарија пренета у Горажде на Дрини, и то је била прва штампарија која је радила под Турцима. Други смер ове драгоцене и далекосежне иницијативе везан је за манастирске штампарије, које су, на националној етничкој територији, радиле у Рујну, Грачаници, Милешеви и Мркшиној цркви. Поред њих, посебно треба поменути постојање једне штампарије у Београду (1552). Краткотрајност у раду, његови чести прекиди и мала продукција књига обележили су делатност ових штампарија, чија је танка струја, „попут понорнице“, нестајала на једном месту да би се појавила на другом.⁸⁸

Уочено је да културу српског народа у 16. веку, у поређењу са претходним, није карактерисала велика књижевност, већ мало штампарство.⁸⁹ По обиму ово штампарство јесте мало, што је последица крајње неповољних историјских околности, али је по достигнућима веома значајно. Поред чињенице да сведочи о жељи за укључивањем у културне тековине ондашње Европе, оно у првом реду представља одбрану идентитета и сопствених духовних вредности. С обзиром на то да је реч о специфичној, а непроцењиво важној области наше духовне културе, остаје закључак да смо у периоду између 15. и 17. века, упркос тешким историјским, економским и друштвеним околностима имали на националној територији, али и изван ње, већи (велики?) број углавном мањих (малих?) штампарија о којима не знамо довољно.⁹⁰

Литература и извори:

1. Anonim [Radojičić, Đorđe Sp]. „Četiri i po stoleća „Oktoiha“. *Obnova* 534, (2. april 1943): 4.
2. Anonim [Radojičić, Đorđe Sp]. „„Oktoih“ iz 1494. godine bio je prva srpska štampana knjiga“. *Novo vreme* II, broj 219 (18. januar 1942): 6.
3. Bogdanović, Dimitrije. „Crnojevića štamparija“. U *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom 2, 397–410. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970.
4. Ćirković, Sima. „Ćirilичко штампарство и култура балканских Словена“. U *Pet vjekova Oktoiha prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu*, radovi sa međunarodnog naučnog skupa. Organizacioni odbor Milosav Babović...[i dr.], 15–32. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu [itd.], 1996.
5. Čurčić, Lazar. „Srpske štampane knjige do obnove Pečke patrijaršije“. *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 27–28 (1991–1992): 185–212.
6. Čurčić, Lazar. „Udeo jeromonaha Makarija u štampanju cetinjskih inkunabula“. U *Pet vjekova oktoiha prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu*, radovi sa međunarodnog naučnog skupa. Organizacioni odbor Milosav Babović...[i dr.], 129–142. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu [itd.], 1996.
7. Đurađ Crnojević i jeromonah Makarije. *Oktoih prvoglasnik*, I, II. Prevod i predgovor Jasmina Grković Mejdžor. Cetinje: „Obod“ 1996.
8. Grbić, Dušica, Ksenija Minčić Obradović i Katica Škorić. *Ćirilicom štampane knjige 15–17. veka Biblioteke Matice srpske*. Novi Sad: Matica srpska 1994.
9. Grković Mejdžor, Jasmina. „Predgovor“. U *Đurađ Crnojević, jeromonah Makarije, Oktoih prvoglasnik*, knjiga I. Prevod i predgovor Jasmina Grković Mejdžor, 5–39. Cetinje: „Obod“, 1996.

⁸⁸ Ђирковић, „Ћириличко штампарство и култура балканских Словена“, 26.

⁸⁹ Боривоје Маринковић, „О Рујанском Четворојеванђељу“, у *Културно блага. Да ли знаше?* 2, приредила Светлана Томин (Нови Сад: Платонеум, 2014), 93.

⁹⁰ Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књиџама XV, XVI и XVII столећа*, прва књиџа, 13.

10. Grković Mejdžor, Jasmina i Viktor Savić. „Srpski molitvenik iz 1512“. U *Srpski molitvenik. Spomenica Milanu Rešetaru 1512–1942–2012*. Urednici Jasmina Grković Mejdžor i Viktor Savić, 117–121. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti: Fond „Đorđe Zečević“ za unapređenje i zaštitu ćirilskog pisma, 2016.
11. Ivanić, Ivana i Svetlana Tomin. „Jeromonah Makarije, cetinjski i vlaški štampar – pitanje identiteta“. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 70, sveska 2 (2022): 371–397.
12. Ivić, Pavle i Mitar Pešikan. *Srpsko štamparstvo*. Preuzeto 2. februara 2024. https://www.rastko.rs/isk/isk_09_c.html.
13. Jakšić, Stanimir. „Sedmični oktoih u bogoslužbenoj praksi crkve i monaškom molitvoslovlju“. U *Mineji. Oktoisi. Triodi*. Redaktor Vera Jerković, 123–127. Novi Sad: Matica srpska, 1996.
14. Kašanin, Milan. *Srpska književnost u srednjem veku*. Beograd: Prosveta, 1975.
15. Lazić, Miroslav. „Inkunabule i paleotipi: srpskoslovenske štampane knjige od kraja 15. do sredine 17. veka“. U *Osam vekova autokefalije Srpske pravoslavne crkve II*. Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa, 325–344. Beograd: Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne crkve; Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2020.
16. Lazić, Miroslav. „Rano srpsko ćirilčko štamparstvo u naučnom opusu Vatroslava Jagića“. U *Spomenica Vatroslavu Jagiću (1923–2023)*. (u štampi).
17. Lehmann-Haupt, Hellmut E. „Johannes Gutenberg“. Preuzeto 2. februara 2024. <https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg>.
18. Mano-Zisi, Katarina. *Katalog Prvi vek srpskog štamparstva. 500 godina od prve ćirilčke knjige štampane na srpskoslovenskom jeziku 1494–1597*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1994.
19. Mano-Zisi, Katarina. „Prepisivačka delatnost u Polimlju prve polovine XVI veka“. *Arheografski prilozi* 16 (1994): 307–351.
20. Marinković, Borivoje. *Bibliografija o našem ćirilčkom štamparstvu, štamparijama i knjigama XV, XVI i XVII stoleća*, prva knjiga „Mnih Makarije ot Črnije Gori“ (XV–XVI). Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1988.
21. Marinković, Borivoje. *Bibliografija o našem ćirilčkom štamparstvu, štamparijama i knjigama XV, XVI i XVII stoleća*, četvrta knjiga (drugi deo). Od Goražda do Mrkšine Crkve (XVI). (Beograd, Mrkšina Crkva, dopune). Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“; Beograd: Narodna biblioteka Srbije; Novi Sad: Biblioteka Matice srpske; Beograd: Biblioteka grada Beograda, 1992.
22. Marinković, Borivoje. *Ogledi o starom srpskom štamparstvu (predgovori iz serije od pet knjiga o našem ćirilčkom štamparstvu, štamparijama i knjigama u XV, XVI i XVII stoleću*. Novi Sad: Dnevnik, 2007.
23. Marinković, Borivoje. „O Rujanskom Četvoroejandelju“. U *Kulturno blago. Da li znate?* 2. Priredila Svetlana Tomin, 93–95. Novi Sad: Platoneum, 2014.
24. Medaković, Dejan. *Grafika srpskih štampanih knjiga XV–XVII veka*. Beograd: SANU, 1958.
25. Milošević, Miloš. *Testament Đurđa Crnojevića*. Kritičko izdanje sa komentarom. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“; Ministarstvo kulture Crne Gore, 2019.
26. Milošević, Miloš. „Testament Đurđa Crnojevića“. U *Pet vjekova Oktoiha – prve štampane ćirilčke knjige na slovenskom jugu*, radovi sa međunarodnog naučnog skupa. Organizacioni odbor Milosav Babović... [i dr.], 143–149. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilčke knjige na slovenskom jugu [itd.], 1996.
27. Mladenović, Aleksandar. „Ekavizam naših starih štampanih knjiga“. U *Pet vjekova oktoiha prve štampane knjige na slovenskom jugu*, radovi sa međunarodnog naučnog skupa. Organizacioni odbor Milosav Babović... [i dr.], 49–57. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilčke knjige na slovenskom jugu [itd.], 1996.
28. Mošin, Vladimir. „Rukopisi Pečke patrijaršije“. Poseban otisak iz *Starina Kosova i Metodije IV–V* (1971): 6–136.
29. Nemirovski, Evgenij Ljvovič. *Crnogorska bibliografija 1494–1994. Izdanja Đurđa Crnojevića*, tom 1, knjiga 1. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1989.
30. Nemirovskii, Evgenij L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band I, Inkunabulen, Baden-Baden: „Valentin Koerner“, 1996.

31. Nemirovski, Evgenij Ljvovič. *Oktoih prvoglasnik Đurđa Crnojevića iz 1494*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“; Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.
32. Nemirovski, Evgenij Ljvovič. *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496) tom I*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1996.
33. Немировский, Евгений Львович. „Сводный каталог изданий Джурджа Црноевича“. У *Crnojevića štamparija i staro štamparstvo*. Urednik Jevto M. Milović, 21–31. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti; Cetinje: centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“; Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu, 1994.
34. *Oktoih prvoglasnik Đurđa Crnojevića iz 1494*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“; Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987. (fototipsko izdanje u čast petstogodišnjice štampane knjige u Crnoj Gori).
35. Pantić, Miroslav. „Pozdravna riječ“. U *Pet vjekova oktoiha prve štampane knjige na slovenskom jugu*, radovi sa međunarodnog naučnog skupa. Organizacioni odbor Milosav Babović... [i dr.], 11–14. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu [itd.], 1996.
36. Pavić, Milorad. *Stari srpski zapisi i natpisi*. Beograd: Prosveta; Srpska književna zadruga, 1986.
37. Pešikan, Mitar. „Leksikon srpskoslovenskog štamparstva“. U *Pet vekova srpskog štamparstva 1494–1994*. Glavni urednik Miroslav Pantić, 71–231. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Narodna biblioteka Srbije; Novi Sad: Matica srpska, 1994.
38. Pešikan, Mitar. *Pet vjekova Oktoiha Crnojevića*. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu, 1994.
39. Petković, Sreten. „Ilustracije srpskih štampanih knjiga XV–XVII veka između Istoka i Zapada“. U *Crnojevića štamparija i staro štamparstvo*. Urednik Jevto M. Milović, 67–78. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti; Cetinje: centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“; Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu, 1994.
40. Petrović, Danica. „Osmoglasnik – osnovni pojački zbornik u srpskoj pravoslavnoj tradiciji“. U *Pet vjekova oktoiha prve štampane knjige na slovenskom jugu*, radovi sa međunarodnog naučnog skupa. Organizacioni odbor Milosav Babović... [i dr.], 105–116. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu [itd.], 1996.
41. Radojičić, Đorđe Sp. „Izveštaj o putu u manastir sv. Trojice kod Pljevalja i u manastir Ljubostinju“. *Glasnik SAN I*, sv. 1–2 (1949): 220–227.
42. Radojičić, Đorđe Sp. „Johan Gutenberg. Povodom proslave petstogodišnjice pronalaska štampe“. *Glasnik Narodne biblioteke* 3 i 4 (1940): I–VII.
43. Radojičić, Đorđe Sp. „Makarije „od Crne Gore““. U *Biografsko-bibliografski leksikon jugoslovenskih pisaca (ogledna sveska)*. [Urednici Radmilo Dimitrijević ... et al.], 15–16a. Novi Sad: Matica srpska, 1962.
44. Radojičić, Đorđe Sp. „O natpisu Ivana Crnojevića i povodom njega o književnim uticajima Zapada i Istoka u Duklji“. U *Tvorci i dela stare srpske književnosti*, 275–283. Titograd: „Grafički zavod“, 1963.
45. Radojičić, Đorđe Sp. „O štampariji Crnojevića“. *Glasnik Skopskog naučnog društva knj.* XIX (11) (1938): 133–171.
46. Raspopović, Radoslav. *Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast*. Preuzeto 2. februara 2024. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/crnojevici/arhivski_dokument_o_sudbini_stamparije_crnojevica_nakon_pada_zete_pod_tursku_vlast_r_raspopovic.html.
47. Sindik, Nadežda. *Izdavači, štampari, prepisivači*. Cetinje: Obod, 1996.
48. Sindik, Nadežda. *Smereni sveštenik mnih Makarije ot Črnije gori*. Podgorica: Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu, 1995.
49. Sindik, Nadežda. „Značaj starih predgovora i pogovora za književnu istoriju“. U *Crnojevića štamparija i staro štamparstvo*. Urednik Jevto M. Milović, 49–56. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti; Cetinje: centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“; Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilичке knjige na slovenskom jugu, 1994.

50. Stojanović, Ljubomir. *Stare srpske povelje i pisma*. 1/1. Beograd-Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929.
51. Stojanović, Ljubomir. *Stari srpski zapisi i natpisi*. I. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Narodna biblioteka Srbije; Novi Sad: Matica srpska, 1982 (fototipsko izdanje).
52. Stokić Simončić, Gordana. *Knjiga i biblioteke kod Srba u srednjem veku*. Pančevo: Gradska biblioteka Pančevo, 2008.
53. Tomin, Svetlana. *Gde je Buđanovačko jevanđelje? Poreklo i sudbina jedne rukopisne knjige*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.
54. Vojnović, Žarko. „Dodatni tekstovi starih štampanih knjiga u kontekstu početaka srpskog izdavaštva“. *Čitalište* 25 (2015): 63–70.
55. Vučković, Željko. „Zaključak ili zašto je štamparstvo zauvek preokrenulo istoriju biblioteka“. U *Biblioteka kroz vreme. Prilozi opštoj istoriji biblioteka do 16. veka*. Priredila Gordana Stokić Simončić, 205–212. Pančevo: Gradska biblioteka Pančevo; Beograd: Filološki fakultet, 2017.

Octoechos of the First Tone – 530 Years from its Publishing

Summary

The first Cyrillic printing house was founded in Cetinje and during a short period of its work published five incunabula: Octoechos of the First Tone (Oktoih prvoglasnik), Octoechos of the Fifth Tone (Oktoih petoglasnik), Psalter with Additions (Psaltir s posledovanjem), Breviary (Trebnik) and The Gospel (Četvorjevandjelje). The most deserving person for the existence of the Cetinje printing house was the ruler of Zeta, Đurađ Crnojević, while the technical editor of the books was Hieromonk Makarije.

The Cetinje printing house was the first one among South Slavs, and printing in Cyrillic letters – the second of the kind in Europe. Contacts with the Serenissima were decisive since the printing press and typographic equipment were bought in Venice.

Octoechos of the First Tone was published on January 4th 1494, as stated in its colophon. This book is of high quality, thus being the most important issue of Old Church Slavonic printing.

Both the preface and epilogue underline the motives of Đurđe Crnojević for publishing liturgical books – preserving the faith and resistance against spiritual colonisation.

The Cetinje incunabula's main characteristics are their reliance both on Slavic manuscript tradition and Renaissance innovations (particularly in ornamentation), as well as high technical quality. Ornaments show an interweaving of Eastern and Western tendencies: the heritage of Serbian-Slavonic manuscripts on the one side and Gothic-Renaissance and pure Renaissance traditions on the other.

The language is consistently Serbian-Slavonic, in the Ekavian dialect. These features of the contemporary Serbian church and literary language were maintained till the end of its use, sometime around the middle of the 18th century.

Keywords: Cetinje, printing house, "1494", Octoechos of the First Tone, Đurađ Crnojević, Hieromonk Makarije, incunabula

Примљено: 15. марта 2024.

Исправке рукописа: 1. априла 2024.

Прихваћено за објављивање: 4. априла 2024.